

הבדלה כשרה? בחינת הצידוק לאסדרת רישום מזון כשר לצד היעדר אסדרת רישום מזון טבעוני בישראל

אסף הרדוף*

חוק איסור הונאה בכשרות, התשמ"ג-1983 מכונן הגנות רבות לסועד הדתי. לאחרונה, בעניין גיני, קבע בג"ץ שחוק מיוחד זה נדרש להגן על הצרכן שומר הכשרות, בנבדל מדיני הגנת הצרכן ונוסף עליהם. דהיינו, אף שחוק הגנת הצרכן, התשמ"א-1981 מספק הגנות צרכניות מופשטות ורחבות, שניתנות להחלה בנוגע לסוגיות צרכניות באשר הן, לרבות סוגיית כשרות המזון, מצא המחוקק לנכון לייצר חומת מגן נוספת לזו האחרונה. המאמר מעיין מחדש בהנחת הייחוד של סוגיית הקולינריה היהודית-דתית בשני רבדים נורמטיביים. הראשון בוחן באופן ביקורתי את הטעמים שהציג בג"ץ להגנה משפטית מיוחדת לצריכת מזון כשר, וכן טעמים אחרים: היעדר יכולת לבדיקה עצמית של המוצר, נזק בלתי-ניתן לריפוי לצרכן, מורכבות כללי הכשרות, רגישות חברתית רחבה והשגת יעד דתי. הרובד השני בוחן אם הטעמים האמורים, בשינויים מחויבים, מצדיקים הגנות ייחודיות נוספות, בהתמקדות כמקרה מבחן בטבעונות – תזונה אידיאולוגית שהולכת ומתרחבת בעת הזו. המאמר מוצא שחלק ניכר מהטעמים אמנם מצדיקים הגנה רבה, שתתבטא בין היתר בסימון מזון טבעוני.

מבוא

ביוני 2016 פסק בג"ץ בעניין גיני.¹ בעלי מסעדות בירושלים, שבעבר החזיקו בתעודת הכשר מטעם הרבנות הראשית, קצו בהתקשרות עמה מסיבות מגוונות, הסירו את התעודות והקימו מיזם "השגחה פרטית", שבמסגרתו יופעלו "נאמני כשרות" שיפקחו על כללי הכשרות; תעודה על "ברית הנאמנות" תיתלה בעסק; והלקוחות יוכלו לעיין בקלסר פירוט כללי הכשרות והפיקוח. האם תליית תעודה כאמור מותרת בהתאם לסעיף 3(א) לחוק איסור הונאה בכשרות, התשמ"ג-1983 (להלן: חוק איסור הונאה בכשרות), שלפיו אסור להציג בכתב בית אוכל ככשר, אלא אם כן ניתנה לו תעודת הכשר? במילים אחרות: האם יש לפרש את החוק כמתייחס לתעודת הכשר מטעם הרבנות הראשית לישראל, באופן בלעדי? העותרים טענו, שבית אוכל שמציג עצמו בכתב ככשר ונאמן להצהרותיו

* תודה רבה למערכת מעשי משפט על הערות מצוינות שהניבו שיפור ניכר של המאמר, ותודה לעורכת הלשונית על עבודתה היסודית. האחריות לכל טעות שנפלה במאמר היא שלי בלבד. מחכה לתגובות:

אינו מפר את האיסור, אף אם התעורה שהוא מציג אינה תעודת הכשר מטעם הרבנות הראשית, ולחלופין ביקשו לקבוע שהאיסור בלתי-חוקתי. היועץ המשפטי לממשלה סבר שהואיל ובפליילי נדרשת פרשנות מצמצמת, אין להחיל את האיסור כשבית האוכל מציב תעודה שמבירה שאינה תעודת הכשר מטעם הרבנות הראשית. הרבנות הראשית גרסה שאין להציג בכתב כל מצג כשרותי שהוא ללא תעודת הכשר ממנה.

שלושה שופטי בג"ץ דנו באפשרויות הפרשניות, לאור לשון החוק, לאור ההיסטוריה החקיקתית ולאור התכלית המשוערת של החוק. העתירה נדחתה ברוב דעות, בקביעה שלפי החוק בעלי המסעדות אינם רשאים להציג תעודה כלשהי המלמדת על כשרות המזון כל עוד מערכת הכשרות אינה מוכרת על ידי הרבנות הראשית. שופט המיעוט סבר שהצגת תעודת כשרות שמעידה על עצמה שאינה מהרבנות אינה אסורה. אף שנחלקו בתוצאה ובהנמקה, הניחו כל השופטים שנדרש חוק מיוחד להגן על הצרכן שומר הכשרות, כנבדל מדיני הגנת הצרכן ובנוסף עליהם.²

מאמרי לא יתמקד בשאלה המרכזית בעניין גיני, הסימון החלופי וחוקיותו,³ אלא בהנחת הייחוד של סוגיית הקולניריה היהודית-דתית. אע"פ בהנחה זו מחדש בשני רבדים נורמטיביים. ברובד הראשון אבחן מהם הטעמים להגנה משפטית מיוחדת לצריכת מזון כשר. ברובד השני אבחן אם הטעמים הללו, בשינויים כאלו ואחרים, מצדיקים הגנות ייחודיות נוספות, ואטול כמקרה מבחן, תזונה אידיאולוגית שהולכת ומתרחבת בעת הזו – הטבעונית.

בפרק א אבחן את הרובד הראשון. אפתח בהצגה תמציתית של דיני הגנת הצרכן, מטרותיהם וכלי עבודתם. אמשיך לחוק איסור הונאה בכשרות ולניתוחו מזווית צרכנית, במגמה לבדלו ולייחדו מדיני הגנת הצרכן בכללותם. אחפש טעמים נורמטיביים, להבדיל מפוליטיים והיסטוריים גרידא, שמצדיקים את חקיקתו. בפרק ב אבחן את הרובד השני. הטעמים שזוקקו ייבחנו כבסיס נורמטיבי להצדקתה של הגנה משפטית ייחודית (דהיינו, מעבר לדיני הגנת הצרכן ה"רגילים") גם עבור האידיאולוגיה הטבעונית.

א. הגנת הצרכן, כשרות וייחודיות

א.1 דיני הגנת הצרכן, מטרותיהם וכליהם

מודל השוק החופשי מניח אמנם צרכן רציונלי שפועל כשופט המיטבי של האינטרסים שלו למקסום שביעות רצונו;⁴ אולם השוק החופשי לוקה בכשלים שמצדיקים התערבות, כדי שהצרכן יוכל לקבל מידע שלם ומדויק ולבחור כראות.⁵ לפיכך קיימת חקיקה שנועדה להגן על הצרכן.⁶ הגנה זו באה לתקן כשלי שוק, לשפר את היעילות ולאפשר מימוש של אוטונומיית הרצון של הצרכן, ונוסף על כך לקדם ערכים קהילתיים, צדק חלוקתי והגינות במסחר, תחרות חופשית, אמינות השוק המקומי וצמצום של פערי כוחות בין העוסק לבין הצרכן לנוכח חוסר שוויון בכוח המיקוח.⁷ דיני הגנת הצרכן מבקשים לאפשר לצרכן מידע על העובדות שבבסיס העסקה, בהנחה שככל שידע יותר, החלטותיו תהיינה הגיוניות יותר ותבטחנה ניצול משאבים אופטימלי עבורו.⁸ פערי המידע שבבסיס ההצדקה לדיני הגנת הצרכן גדלים ביחס למוצרים מורכבים.⁹ הפערים וההצדקה מתחדדים כשמדובר בהטעיה של הצרכן הביתי, שהוא לעתים קרובות חלש כלכלית, מקצועית ומשפטית.¹⁰ ניתן להטעות בדרכים מגוונות,¹¹ ודיני הגנת הצרכן מקנים תשומת לב רבה לפרסום מטעה.¹² חוק הגנת הצרכן, התשמ"א-1981, שואף להקנות לצרכן מידע מלא, מדויק ואמין שיקל עליו לקבל החלטה צרכנית.¹³ יש איסור נרחב על פרסום מטעה¹⁴ וקיימות אפשרויות משפטיות מגוונות לאכיפה.¹⁵

מעבר לאיסור ההטעיה, יש והמשפט מטיל חובת גילוי אקטיבית. סעיף 4 לחוק הגנת הצרכן מחייב לגלות לצרכן כל דבר הגורם להפחתה ניכרת בערך הנכס. תקנות בריאות הציבור (מזון) (סימון

תזונתי), התשנ"ג-1993 מחייבות פרסום של מרכיבי המזון והערך הקלורי, במקום בולט לעין ולפי סדר כמפורט בתקנות.¹⁶ דהיינו בהקשרים שונים לא הסתפק המחוקק במניעת הטעיה, אלא תבע גילוי ושקיפות באשר למידע שלדעתו מהותי לצרכן.¹⁷ גילוי אקטיבי מחויב גם בתחומים אחרים.¹⁸

א.2 חוק איסור הונאה בכשרות

חוק איסור הונאה בכשרות נחקק שנתיים לאחר חוק הגנת הצרכן. החוק קצר למדי וכולל הגדרות (ס' 1), הסמכה לרבנות לספק תעודות הכשר (ס' 2), ושורת איסורים על הונאות: בבית אוכל (ס' 3), בייצור (ס' 4), במכירה (ס' 5) ובשחיטה (ס' 7). החוק כולל גם חובת הצגה (ס' 10). הפרת מרבית הסעיפים היא עברה פלילית שדינה מאסר שנה (ס' 14), למעט בתנאי הגנת החוק (ס' 6).

כותרת החוק וריבוי האיסורים שעניינם הונאה, מצד אחד, וסעיף חיוב גילוי, מצד אחר, מתחברים היטב לרעיונות שבבסיס דיני הגנת הצרכן. איסור הטעיה הוא מאפיין מרכזי שלהם, וגילוי אקטיבי הוא חריג מרכזי מסטנדרט א־ההטעיה, שמוחל בנוגע לעניין מהותי במיוחד לצרכן. בבג"ץ גיני הכיר בית המשפט ברציונל זה של חוק איסור הונאה בכשרות.¹⁹ חרף הסכמתם על התכלית של החוק להגן על הצרכן, נחלקו השופטים באשר לתכלית ההלכתית-דתית של החוק (כהגדרת השופט שהם). השאלה שהתעוררה הייתה, האם תכלית האיסור בחוק הונאה בכשרות היא רק מניעת הטעיית הצרכן, או שמא החוק בא גם להבטיח שהמזון בבתי העסק הכשרים יהיה כשר, הלכה למעשה.

השופט סולברג כתב שייחודו של חוק לתחום הכשרות, להבדיל מדיני הגנת הצרכן, מלמד על מטרה חדשה: לוודא שהמזון כשר. הוא הדגיש את ייחודיות הדילמה הצרכנית בנושא: היעדר יכולתו של הצרכן לבדוק בעצמו את כשרות המוצר, הנזק הבלתי-ניתן לריפוי לצרכן שומר הכשרות, מורכבות כללי הכשרות והאינטרס העסקי להטעות. לתימוכין, הרחיב מאוד השופט סולברג על ההיסטוריה החקיקתית ועל בחירת הכנסת להקים מונופול של הרבנות הראשית בנושא.²⁰ המשנה לנשיאה רובינשטיין התלבט והצטרף לחברו, בהדגישו את חשיבות הכשרות ביהדות ובכותבו שהכשרות היא תחום צרכני מיוחד שבו הצרכן ראוי להגנה מיוחדת. החוק מגן על הצרכן הפשוט לבל יטעה בנושא חשוב זה, בין שנשתמש במילה "כשר" ובין שלא. לאור הביקורות על מערך ההשגחה של הרבנות הראשית, הציע להגביל את תחולת פסק הדין לשנתיים.²¹ השופט שהם הסכים שמדובר בתחום צרכנות ייחודי, אך מצא – בדומה לעמדתו של היועץ המשפטי לממשלה – שתכלית האיסור היא הגנה על הצרכן ולא תכלית הלכתית-דתית של עצם העמידה בסטנדרטים הדתיים. בליט ברירה הצטרף השופט שהם לשורה התחתונה של המשנה לנשיאה רובינשטיין, הגבלת תחולת פסק הדין בזמן.²² דהיינו, נקבע שהפרקטיקה אינה חוקית, אך ברוב דעות נפסק שהדבר ישוב וייבחן בעתיד הקרוב.

א.3 הגנה ייחודית לצרכנות דתית קולינרית?

השופטים בעניין גיני נחלקו בעמדתם, אם החוק בא לקדם מזון כשר כשלעצמו, אך הסכימו שחוק איסור הונאה בכשרות בא למנוע הטעיה צרכנית ושמדובר בתחום צרכנות ייחודי שאכן מצדיק הגנה ייחודית.²³ ייחודיות הסוגיה הצרכנית יוחסה לשלושה קריטריונים: היעדר יכולת הצרכן לבדוק את כשרות המוצר; הנזק הבלתי-ניתן לריפוי לצרכן היהודי-הדתי כתוצאה מאכילת אוכל לא כשר; והמורכבות של כללי הכשרות.

האומנם מדובר בסוגיה צרכנית ייחודית? בהיעדר ייחודיות עדיין תיתכן הצדקה נורמטיבית לאסדרה ואפילו לאסדרה מהודקת, אך לא לאסדרה ייחודית, מעבר לתחומי צרכנות אחרים. ביקורת על נימוקי בית המשפט בדבר ייחוד עשויה לכוון לשלושה מישורים משלימים.

מישור הביקורת האחד הוא הקריטריונים שמתיימרים ללמד על ייחוד. שאלה של ייחוד היא למעשה תת-שאלה של דמיון ושוני, וזו מטיבה מוכרעת לפי קריטריונים.²⁴ בעיית היעדר קריטריונים אובייקטיביים להשוואה מוכרת במשפט, למשל בתחום האיוונים.²⁵ כל בחירה (או הדרה) של קריטריון ניתנת לביקורת ככזו שמשרתת את טיעון הדמיון או את טיעון השוני.

בעיניי, שני הקריטריונים הראשונים שנבחרו אכן ראויים. הראשון, יכולת בדיקה עצמית, נראה חשוב לצרכנות. ככל שמוצר מעיד על עצמו באופן מלא מעצם תכונותיו הגלויות, דוגמת מראהו, גודלו, צבעו, מרקמו, ריחו וכדומה – גדל כוח הצרכן לזהות אם הוא חפץ במוצר, ולקבל החלטה אוטונומית מושכלת אם לרכשו. כשיכולת הצרכן גדלה, הצורך המשפטי להגן עליו קטן בהתאם. כשפערי המידע בין היצרן לצרכן גדולים מלכתחילה ואינם ניתנים לצמצום צרכני קל, הצורך המשפטי-הגולטורי להגן על הצרכן גדל. מנגד, ככל שגופים אחרים מסייעים לצרכן בצמצום הפער, קטן הצורך המשפטי לפעול. יכולת הבדיקה העצמית מתחילה בתהליך הרכישה אך רלוונטית גם לאחר סיומו. מוצר שנראה רצוי לצרכן, עשוי להתגלות בהמשך כבלתי-רצוי. ככל שהגילוי מהיר יותר, ובהתאם לאופי המוצר, יכולת הבדיקה הצרכנית חשובה גם לאחר הרכישה בצמצום פערי המידע בדיעבד. הצרכן הבלתי-מרוצה עשוי לבקש להזדכות על המוצר או לקבל הטבה אחרת, להתלונן בפני גופים צרכניים או לשתף את סיפורו ברשתות החברתיות, ולחלופין להצביע ברגליו ולהימנע מרכישות נוספות.

אני סבור כי גם הקריטריון השני חשוב מבחינת הגנת הצרכן: האפשרות לריפוי נזק שנגרם מרכישת מוצר או משירות. ככל שבדיעבד מגלה הצרכן שהמוצר שקנה אינו תואם את ציפיותו ומנוגד לרצונו, יש לו כלים צרכניים מגוונים למציאת תרופה: דרישת מוצר חלופי, החזר כספי או פיצוי, תביעה נזיקית, הגשת תלונה לגורמים פרטיים או ציבוריים וכדומה. ככל שסעדים אלו מסייעים לריפוי נזקו, ניתן לסבור שדי בהם לאסדרת הסוגיה. ככל שהנזק בלתי-ניתן לריפוי אפילו בשעה שאותר, יש טעם בעמדה שראויה אסדרה קפדנית יותר בזמן אמת, שתמנע את הנזק במישורין ולא תפצה בגינו בדיעבד.

הקריטריון השלישי, מורכבות הכללים, חשוב בעיניי פחות. ניתן לסבור שאין הוא עומד בפני עצמו, משום היבלעותו בקריטריון הראשון – היעדר יכולת בדיקה עצמית. לפי השקפה זו, מורכבות הכללים אין פירושה כשלעצמה שנדרש סימון ופיקוח, אלא היא אחת מכמה סיבות שמקשות על יכולת הבדיקה העצמית שתוארה לעיל. מורכבות מקשה על שקיפות אך אינה סותרת אותה לגמרי. מערכת כללים עשויה להיות פשוטה אך ייתכן שהפעלתה תיעשה באי-שקיפות, שבתורה תקשה על הצרכן לבחור; או שהיא עלולה להיות סבוכה אם הפעלתה תיעשה בשקיפות רבה, שתקל על הבחירה הצרכנית. למשל, טכנולוגיות רבות הן מורכבות מאוד אך הפעלתן קלה במיוחד והמשתמש מבין היטב אם התוצאות לשביעות רצונו. מנגד, ניתן לגרוס שמורכבות הכללים היא קריטריון צרכני חשוב בנוגע לצרכנות ערכית, כשהצרכן אינו מחזיק בידע הדרוש כדי להבין את הכללים ויישומם ולפיכך נדרש מסר שאינו רק שקוף עבורו, אלא גם ברור וקל להבנה במיוחד. במלים אחרות, ניתן לגרוס שמידע כשלעצמו אינו מנגיש ידע והבנה, ועבור רבים בחברה – השורה התחתונה חשובה וברורה מאוד לעומת הדרך.

אם כן, נדמה כי הקריטריונים שנבחרו חשובים באופן כללי ומופשט. האם לאורם אמנם זכאי צרכן המזון הכשר להגנה ייחודית? והאם רק הוא – להבדיל מצרכנים אחרים, כדוגמת הטבעונים – עומד בקריטריונים אלו, ולפיכך זכאי להגנה ייחודית זו באופן בלעדי? קו ביקורת זה בוחן, אם כן, שני דברים. ראשית, התאמה רציונלית: על מושא הייחוד לעמוד בהצלחה בקריטריון המוצע; ושנית – עקיבות: בירור האם אין מושאים אחרים שעומדים גם הם בהצלחה בקריטריון.

בפרק זה אבחן את שאלת הייחוד דרך הקריטריונים שנבחרו על ידי השופטים בבג"ץ גיני, ודרך כאלו שלא נבחרו על ידם. אבחן תחילה את אלו שנבחרו. לאחר מכן אעבור לבחון קריטריונים רלוונטיים, שלא נבחרו.

(I) הקריטריון הראשון שנבחר – היעדר יכולת בדיקה עצמית של המוצר האם הכשרות הקולינרית מייצרת קושי צרכני בראי הבדיקה העצמית (התאמה רצינונית) והאם "אידיאולוגיות קולינריות" נוספות מייצרות גם הן קושי כאמור לעיל (עקיבות)? הכשרות הקולינרית אמנם מייצרת קושי לבדיקה עצמית. הצרכן הדתי המבקש לסעוד במסעדה איננו יודע מי גידל את מזונו וכיצד, היכן אוספו ולצד אילו סוגי מזון, כיצד עובד, האם הופרשו ממנו תרומות ומעשרות וכדומה – נתונים חשובים בדיני הכשרות. לעתים המוצרים והמסעדה יעידו על עצמם בכיור שאינם כשרים, למשל משום שכל צרכן דתי יודע היטב שהם בלתי-כשרים בהגדרה, כבשר חזיר, ועצם הימצאותם בתפריט מלמדת שהמקום כולו אינו מקפיד בדיני הכשרות. במקרים אחרים, בהיעדר סטנדרטיזציה, סימון ופיקוח, עלול הצרכן הדתי להיותו בעלטה. גם הגילוי בדיעבד מאתגר במיוחד, משום שרכיבי הכשרות בדרך כלל לא ניתנים לאיתור באמצעות בדיקת מעבדה, ובהיעדר דרך לדעת את מלוא התהליך שעברו רכיבי המזון. יתר על כן, ישנו מידע שכלל אינו חלק מרכיבי המזון עצמו, כמו זהות הטבח. לפיכך ניתן לגרוס שפער המידע שהצרכן חווה מצריך לא רק סימון לטובתו אלא גם מתווכים שיפעלו מבעוד מועד לוודא את דיוק הסימון. טיעון הייחוד עובר לכאורה בהצלחה את ביקורת ההתאמה הרצינונית.²⁶

מה באשר לעקיבות? האומנם מוצרי צריכה אחרים אינם שוללים גם הם אפשרות אפקטיבית לבדיקה עצמית, בדומה לחוסר האפשרות של הצרכן הדתי לבחינת כשרות המזון שהוא צורך? פה מתגלה קושי גדול לטיעון הייחודיות. גם כאשר למוצרים קולינריים אחרים מצוי הצרכן בעלטה במובן הישענותו המובנית על מתווכים. גם צרכן הסועד במודע במסעדה לא כשרה עלול להיפגע בלי שיוכל לגלות בזמן אמת או בדיעבד שהעדפותיו לא מומשו. האחרונות עשויות להתקשר לאמונה דתית חלופית (למשל בעל חיים שאסור לו לאכול), לאידיאולוגיה אחרת (למשל רצונו שלא לאכול בעלי חיים מסוימים או בעלי חיים בכלל), לשאיפות בריאותיות (למשל רצונו שלא לצרוך מרכיבי מזון מסוימים), להחרמת יצרני מזון שונים, לרגישות ואלרגיות למוצרי מזון, וכדומה. בכל אלו הוא מסתמך על יכולתו של בית העסק ועל נכונותו לספק לו תשובות אמתיות ומלאות.

כך במסעדה וכך במרכול. הצרכן הטיפוסי יכול לברר בדיעבד את משקל המוצר שנמכר לו, אך לא את הרכבו, את הערך הקלורי, את ארץ הייצור וכדומה; בכל אלו הוא תלוי לחלוטין בסימון מתווכים. במצבים מסוימים עיני הצרכן יספקו לו בקרה בזמן אמת, ובאחרים טעמו יספק לו בקרה בדיעבד. במצבים רבים אחרים, לדוגמה, מוצרים מעובדים, בקרתם בזמן אמת חלשה יותר, וגם הבקרה בדיעבד מוגבלת.

מה שנכון לענף המזון נכון גם לענפים נוספים. במקרים רבים לצרכן אין יכולת לבקרה יעילה בזמן אמת ואפילו בדיעבד, וזאת לאור מורכבות התחום ולאור פער הידע בין הצרכן למוכר. צרכן טיפוסי הקונה מחשב ובו מעבד משוכלל, נעדר יכולת לדעת אם המעבד שעליו שילם הוא מוצר מקורי, חדש וכדומה ואם קיבל את ששילם עליו. קונה רכב טיפוסי או שירות טיפול לרכב נעדר יכולת בזמן אמת, ולעתים גם בדיעבד, לוודא שמה שקיבל הוא מה שקנה. בעולם טכנולוגי מורכב ובעולם של התמחויות ותתי-התמחויות בכל ענף, יכולת הבקרה של הצרכן נמוכה מאוד בשפע הקשרים ואין לו אלא להישען על מה שמספרים לו.

(II) הקריטריון השני שנבחר – נזק בלתי-ניתן לריפוי לצרכן

במובן ההתאמה הרציונלית, אף שניתן להתפלמס אם אמנם מדובר ב"נזק" ואף שניתן להתפלמס אם התוצאה "בלתי-ניתנת לריפוי", לכל הפחות ניתן להסכים שמדובר בתוצאה בלתי-רצויה. באופן קונקרטי יותר, "את הנאכל אין להקיא": לסועד הדתי אין דרך לבטל את מעשיו בדיעבד. הגילוי לאדם דתי שהוכשל בידי אחר ועקב כך פעל בניגוד לציויי דתי חשוב, ודאי אינו נעים. בהנחה שקיימת תרופה בדת עצמה עבור מי שהוחטא בידי אחר, למשל בהלכה כללית שתפטור את המאמין מאחריותו או תצווהו לפעולה שעליו לנקוט במצב דברים זה, יש לאדם הדתי כפרה למעשה. בהנחה שאין אפשרות לכפרה, ואם הפגיעה שחוהו אמנם קשה, יש בסיס רציונלי להציע לו הגנה חזקה יותר שתמנע את הפגיעה בו במישרין, למשל בצורת סימון, סטנדרטיזציה ופיקוח הולמים.

גם הקריטריון השני עובר, אם כן, בהצלחה את בחינת ההתאמה הרציונלית. אולם גם הוא נתקל בקושי גדול במבחן העקיבות. בהקשר הקולינרי, לבד מהצרכן הדתי היהודי, גם אדם המקפיד על חוקי דת אחרת עלול לסבול פגיעה דומה מהכשלה וכמוהו גם מי שמחזיק באידיאולוגיה אחרת, למשל פעיל למען כלבים שהוטעה לאכול כלב בסכרו שאכל פרה. באשר לבריאות, אדם שסובל מאלרגיה לרכיב מזון מסוים עלול לספוג נזק ארוך טווח ופגיעה קשה בבריאותו בגין צריכת רכיב מזון מסוים. כך במסעדה וכך במרכול: גם צרכנים אלו תלויים במתווכים במקרים רבים מאוד.

מה שנכון לתחום הקולינריה רלוונטי בתחומים רבים נוספים. הדת היהודית אינה מתמצה בשאלת הכשרות הקולינרית, כמובן. הכשלה עלולה להגיע גם בהקשרים אחרים, שנוגעים לשאלות משפחתיות, חברתיות, קהילתיות וציויי האישי. הקושי רווח בעולם שבו לא ניתן להתקיים בלי להאמין למתווכים שבדקו והשגיחו וכדומה. עבור האדם בכלל, הדבר נוגע לכל הכשלה מוסרית שקשורה להכרח האנושי להישען על אחרים כמעט בכל תחום חיים. למשל פעיל איכות סביבה שרכש רכב מזהם אף שזה הוצג לפניו כידידותי לסביבה; גם עבורו הגילוי בדיעבד, שתרים לנזק שלמאבק בו הוא מקדיש את עצמו, הוא תוצאה ללא כפרה.

(III) הקריטריון השלישי שנבחר – מורכבות כללי הכשרות

קריטריון זה הוצג אחרון ובקצרה בבג"ץ גיני. אין חולק שמערכת כללי הכשרות היא מערכת מורכבת. אין משמעות הדבר שיישום הכללים שקוף ואין משמעות הדבר שהמורכבות היא מה שמקשה על הצרכן לבחור. ניתן גם לגרוס ששקיפות צרכנית בנוגע לפרמטרים ערכיים פירושה שורה תחתונה פשוטה להבנה ולא נתונים מורכבים. קריטריון זה עשוי להיות רלוונטי גם לתחומים אחרים. למשל דירוג זיהום על פי מדד מסוים הוא שורה תחתונה נהירה עבור הפרט שרוצה לבחור מוצר פחות מזהם, יותר מאשר הסבר טכני מפורט על תהליכי הזיהום. תיאורים נוספים שמעידים על עמידה בסטנדרט, כמו "סחר הוגן" או תו תקן, אינם בהכרח אומרים הרבה לצרכן הטיפוסי שמחפש אותם, אך מבחינתו אומרים מספיק, ולעתים מוטב מעט מאשר הרבה. בעולם שבו הידע האנושי כה רחב ותחומי ההתמחות כה מגוונים, הישענות על קיצורי דרך, על כותרות ושורות תחתונות היא עניין שגרתי ורווח מאוד.

(IV) הקריטריון הרביעי שהועלה כדי להידחות – רגישות חברתית רחבה

אם כן, לא פשוט למצוא ייחוד בסוגיית הכשרות הדתית הקולינרית. לדעתי, מורכבות הכללים כשלעצמה אינה מיוחדת ואינה עניין צרכני מהותי. הנזק הבלתי-ניתן לריפוי וקושי הבדיקה הם עניינים צרכניים מהותיים אך אינם מיוחדים לכשרות הדתית הקולינרית. הניתן לאתר קריטריונים אחרים שבאמצעותם היא תיוחד?

ייתכן שלמעשה אין ייחוד בסוגיה. בפסק דינו הפנה השופט סולברג לפסיקה קודמת של השופט חשין (במגמה לסטות ממנה), שכתב שייתכן שחוק איסור הונאה בכשרות אינו נחוץ כלל, אלא אך משקף סוגיה ספציפית אחת בהקשר הרחב של ההגנה מפני הטעיה צרכנית, סוגיה שכנראה זכתה בחקיקה מיוחדת לאור רגישות הנושא וחשיבותו לחלק ניכר באוכלוסייה.²⁷ לכאורה הרגישות החברתית הרחבה הביאה להגנה הצרכנית הייחודית. אולי זהו קריטריון מיוחד?

ניתן לגרוס שרגישות צרכנית רחבה למוצר ולשירות חשובה להגנה שתוקנה לצרכן. ככל שהצרכן רגיש לפגיעה – לא במובן היותו פגיע אלא במובן עוצמת הפגיעה הרגשית – נדמה שראוי לספק לו הגנה חזקה יותר; ככל שיותר צרכנים רגישים לפגיעה, כך יותר אנשים צפויים להיפגע, וכך גם הפגיעה מקבלת חשיבות חברתית רבה יותר לאור המסה הקריטית של הנפגעים. האומנם יש בכך משהו מיוחד, אשר מצדיק חקיקה מיוחדת?

הדרישה הכמותית כשלעצמה אינה מסבירה מדוע נדרשת הגנה ייחודית הכוללת גם את אימות הכשרות: באופן כללי צרכנים רבים מאוד פגיעים בהקשרים רבים מאוד. באשר לרגישות הפגיעה, לא נראה שזהו שיקול חדש, להבדיל מניסוח אחר לשיקול "נזק בלתי-ניתן לריפוי".

(V) השגת יעד דתי: ערכיה של מדינה יהודית (ודמוקרטית) הקריטריונים שנסקרו, לפחות בחלקם, חשובים ומסבירים מדוע הצרכן הדתי ראוי להגנה משפטית בתזונתו הקולינרית. עם זאת, הם אינם מייחדים את הסוגיה ואינם מסבירים מדוע הצרכן הדתי זכאי ואפילו זקוק להגנה משפטית מיוחדת בתזונתו הקולינרית.

ייתכן שהתשובה הפוליטית היא גם התשובה הערכית. ההגנה המיוחדת ניתנת במדינת ישראל בשל היותה מדינה יהודית ודמוקרטית. הפן היהודי מקודם בחוק ייחודי, כדי להקנות לצרכן היהודי הדתי לא רק הגנה, אלא הגנה מיוחדת ונבדלת. הגנה זו כוללת ערך מהותי, שעניינו לא רק מניעת הטעיה אלא גם הבטחה להשגת יעדי הכשרות, וביניהם תועלת בריאותית לצרכן, דאגה לאחרים, טיפוח הנפש האנושית וחמלה כלפי חיות במזעור סבלן.²⁸ לצד הערך המהותי, ייחוד החוק כולל ערך אקספרסיבי סמלי המבסס את הטביעה והתביעה היהודיות במדינה. שיקוף ערכי היהדות משקף כוח פוליטי שלא ניתן להתכחש לו, אף שכמובן ניתן לחלוק על הצורך לשקפו בחקיקה.

לצד קידום המדינה היהודית, גם הפן הדמוקרטי זוכה בהגנה מסוימת, משום שהצרכנים היהודים והלא יהודים, הדתיים והחילונים, זכאים לבחור מזון לא כשר (או כשר בהשגחה אחרת) ולצרכו. כמובן, הגנה מיוחדת למאמין היהודי לעומת מאמינים בני דתות אחרות ולעומת לא-מאמינים מציבה קושי לערך השוויון; אך קושי זה אינו חריג בישראל.

שיקול הקידום של מדינה יהודית אינו מתחבר בטבעיות לרעיון הגנת הצרכן דווקא, וכמובן זה שילובו מעלה תהיות על בחירת הקריטריון הצרכני. מעבר לכך, הגנה חקיקתית לצרכן נראית פחות נחוצה במקום שבו פועלים מתווכים מהימנים ובולטים למימוש דיני הכשרות. גם שיקול העקיבות מציב קשיים, שאף מתחדדים לאור בחירת הקריטריון עצמה. הדת אינה סובכת סביב מזון דווקא, וכפי שקיימים כללים מורכבים בתחום זה, קיימים כללים דתיים מורכבים בתחומים אחרים. חלקם נוגעים לצרכנות: לדת יש מה לומר בעניין צריכת מוצרים ושירותים רבים מחוץ לעולם הקולינרי. חלקם מתאפיינים במונופול, חלקם כרוכים בתחרות; חלקם עוברים סימון, השגחה וסטנדרטיזציה לפי חוק וחלקם באופן פרטי. במלים אחרות, שיקול המדינה היהודית מבדל את סוגיית הכשרות הקולינרית מסוגיות רבות אחרות (צרכניות ועוד) ומעלה טיעון נורמטיבי בעד הגנה מיוחדת בעניינה. עדיין, הוא אינו מבדל את סוגיית הכשרות הקולינרית מסוגיות דתיות רבות אחרות (צרכניות ועוד). יוצא שגם שיקול זה אינו טעם משכנע להגנה צרכנית ייחודית. קצרה היריעה מלנסות ולאתר ייחוד

ועקיבות בסוגיות שאותן מסדיר המחוקק ואף נותן מונופול בחוק. אולם ככל שהמגמה היא הגנה על מאמינים וקידום הדת, ייתכן שראויה מסגרת חקיקתית אחת לסוגיות: איתות אחיד ישלח מסר בהיר יותר מפיוור מסרים לאורך סוגיות שמוסדרות בחקיקה עצמאית.

ב. הגנת הצרכן, טבעונות וייחודיות

מבוא

הצרכנות הקולנירית הדתית-יהודית זוכה, אם כן, בהגנה מיוחדת בישראל. הגנה זו אינה באה ללא מחיר: היא נפרשת באמצעות מונופול, על חסרונותיו, והמחירים לצרכן עולים כתוצאה ממנגנון ההשגחה והפיקוח.²⁹ חרף החסרונות, הצרכנות הקולנירית הדתית והיעדים הדתיים עשויים להפיק תועלת מהגנה משפטית מהודקת.

בחלקו השני של המאמר אבחן את הטעמים שלעיל – בשינויים המחויבים כמוכן – באשר לסוגיה קרובה-רחוקה, צרכנות קולנירית טבעונית. הסתת המבט חשובה בשני מובנים לפחות: האחד נוגע להצדקת השוויון או השוני ביחס המשפטי שניתן לסוגיות נבדלות, והשני שופך אור על סוגיה חשובה כשלעצמה – הטבעונות. אפתח בהצגה קצרה של האידיאולוגיה הטבעונית, אבחן כיצד ניתן ליישם את הטעמים שלעיל לעניינה ואם גם היא ראויה להגנה משפטית מהודקת.

ב.1 האידיאולוגיה הטבעונית

קצרה היריעה מלתאר ביסודיות ולעומק את האידיאולוגיה הטבעונית, על גבולותיה ומחלוקותיה. כמו היהדות, הפמיניזם ואידיאולוגיות אנושיות אחרות, גם הטבעונות אינה מקשה אחת. היא אינה אוסף פורמלי של כללים, אלא עקרונות וכיווני מחשבה שמובילים למחוזות שונים מאוד. שיקולי מוסר, ולא היגיינה, ניצבים בבסיס אידיאולוגיית הכשרות, שלא דנתי בה לעומק, בהיותה ותיקה ומוכרת היטב. שיקולי מוסר,³⁰ ולא בריאות,³¹ ניצבים בבסיס האידיאולוגיה הטבעונית.³² כמו היהדות (לאו דווקא זרם מסוים ולא דווקא בישראל) הטבעונות היא לעתים פלורליסטית, דינמית, סתגלנית, ערכית ומציבה מגבלות על בחירה אנושית. להבדיל מהיהדות, היא אינה מקדשת את האדם אלא דווקא מבקשת להגן על בעלי החיים מפניו. כמו היהדות היא מציבה בפני האדם גבולות התנהגותיים. להבדיל מהיהדות, הטבעונות אינה דת, אינה מתבססת על קדושה ועל מסמך מכוון ואינה מציעה תפיסת שכר ועונש. בדומה ליהדות היא מבקשת להגן על החלש. בשונה מהיהדות, זו שאיפתה המרכזית. בדומה ליהדות, המחזיקים בטבעונות מעטים יחסית בעולם. בשונה ממנה, המחזיקים בה הם מיעוט גם בישראל. בדומה ליהדות היא נוגעת לבית ולחוץ ולחיי היום-יום. בשונה ממנה, הטבעונות בדרך כלל אינה צומחת מאמונה ממוסדת, מהבית ומהקהילה, אלא מחשיבה עצמית ביקורתית ומבוססת על הכרה במציאות קשה שהאדם יוצר. כמו היהדות, הטבעונות מתייחסת לשורת היבטים ארוכה שהקולניריות היא אחד שבהם. להבדיל מהיהדות, באידיאולוגיה הטבעונית הקולנירית היא היבט ראשי, משום שמבחינה מספרית, ניצולם של בעלי החיים על ידי בני האדם בתעשיית המזון הוא הגדול ביותר – כ-150 מיליארד בעלי חיים שנטבחים מדי שנה בעולם, מנוצלים בתעשייה זו.³³ בדומה ליהדות,³⁴ הטבעונות מגלה חמלה לבעל החיים ומבקשת לצמצם את צערו.³⁵ להבדיל מהיהדות, הטבעונות אינה מוכנה לסבול הפקת מזון (או כל מוצר אחר) מגופם של בעלי חיים. הטבעונות, שרעיון החמלה לבעלי חיים הוא מלוא הווייתה, בחרה לצאת נגד שחיטה, חליבה, חשמול, גריסה וכל פרקטיקה שמנצלת חיות כדי להפיק לאדם מוצר שאינו הכרחי לקיומו. לא רק נגד הניצול היא יוצאת, אלא נגד כל גישה התומכת ומנציחה אותו, לרבות גישות רווחה שונות.³⁶ בדומה ליהדות, הטבעונות מוכנה לסבול פגיעות נלוות בבעלי חיים גם בתעשיית המזון. הטבעוני

הטיפול הדין יימנע מצריכת חלקי גופות של בעלי חיים ("בשר") בעלי יכולת חישה (להבדיל מצמחים, שמרים ועוד) ויימנע גם מצריכת הפרשות שהופקו מניצול בעלי חיים כביצים, חלב ודבש. הטבעוני הטיפוסי היום בדרך כלל לא יימנע מצריכת מוצרים מהצומח שהופקו באמצעות הדברה. רבים מחילים את האידיאולוגיה הטבעונית על כל צרכנות שהיא, כמחויבות מוסרית ופוליטית ברמת הפרט שדוחה את תפיסת בעלי החיים כקניין, ומכירה בהם כבעלי ערך טבעי.³⁷ הטבעונות מסרבת לתמוך במוצרים שהופקו באמצעות ניצול בעלי חיים, יהיו אלו מוצרי אופנה (פרווה, עור), בית (כריות ושמיכות מנוצות), "חיות מחמד" שהורכו בכפייה ונמכרו כמוצר, בידור (קרקס, גני חיות, מרוצי סוסים), מוצרי קוסמטיקה שהופקו בניסויים בחיות ועוד, וכמובן מסרבת לצרוך מוצרים כאלו. גבולות הטבעונות מתרחבים ומצטמצמים בהתאם לזמן ולמקום.

2. טעמי ההגנה הקולנירית הייחודית בראי הטבעונות

סקרתי לעיל שיקולים שכביכול מייחדים את סוגיית הקולנירית הדתית. אף שמצאתי קשיים בשאלת העקיבות, דומה שלאור השיקולים, אכן ראוייה הגנה משפטית חזקה לצרכנות קולנירית דתית, הגם שלא דווקא הגנה ייחודית. לאור השיקולים שלעיל, האם ראוי להקנות הגנה משפטית חזקה גם לקולנירית הטבעונית?

(I) היעדר יכולת בדיקה עצמית

כאמור, יכולת הבדיקה העצמית, בזמן אמת ובדיעבד, חשובה לצרכן. האם ניצב בפני הסועד הטבעוני אתגר ניכר? הסועד הטבעוני, כמו גם הסועד הדתי, נחשף במסעדות ובמרכולים למוצרי מזון שונים שבגלוי אינם כשרים לאכילה מבחינתו, משום שהם בעליל סותרים את השקפת עולמו: מוצרי בשר רבים, מוצרי חלב וביצים שניכרים ככאלו במראם ובריחם ועוד. מנגד, לסועד הטבעוני יתרון על פני חברו הדתי, משום שמוצרים שונים ורבים מעידים על עצמם ככשרים לאכילה עבורו: ירקות ופירות בצורתם הגולמית למשל. הקושי עבור הסועד הטבעוני גדל בנוגע למוצרים מעובדים, שאינם מעידים על עצמם. בהיעדר סימון ופיקוח, אין לו דרך לדעת אם למוצר הוכנסו רכיבים מהחי. בישראל, טבעונים רבים נעזרים בסימון הדתי "פרווה" כמנגנון סינון ראשוני. כלומר חוקי הכשרות מעניקים מענה מסוים לקבוצת הטבעונים. אולם לא די בכך. ראשית, ביצים אינן בגדר בשרי או חלבי ואינן כוללות סימון מיוחד. שנית, גם לאחר הוצאת ביצים מהמשוואה, ידוע כי במוצרי מזון רבים מאוד מצויים תוספים שמופקים מגופם של בעלי חיים ומהפרשותיהם אך אינם נחשבים כבשר או חלב. במוצרי מזון במרכול, רכיבים אלו מופיעים ברשימת ההרכב התזונתי (מספר לצד האות E) אך אינם בהירים כשלעצמם. הצרכן הטבעוני יכול להשתמש ביישום ממוחשב כדי לברר את משמעות התוסף ומקורו; אך חלק מהתוספים מופקים לעתים מן החי ולעתים שלא מן החי, ואין לצרכן דרך לברר את הסוגיה.³⁸ היצרן עצמו אינו מחויב ואינו מעוניין לפרט, פן יגלו מתחריו את הרכבם התזונתי המלא של מוצריהם.³⁹ הדברים מסתבכים במסעדות למיניהן: הסועד הטבעוני אינו יכול לדעת באילו תוספים השתמשו במנה שהוגשה לו.⁴⁰ הצרכן אינו מסוגל לדעת בזמן אמת אם המוצר שרכש טבעוני ובמקרים רבים אינו מסוגל לדעת גם בדיעבד, משום שטעם המוצר אינו מעיד על כל מרכיביו. הסועד תלוי לחלוטין בשיתוף הפעולה של המוכר ובכנותו. ככל שהמוכר מגדיר עצמו כטבעוני אידיאולוגי, גדל האמון של הצרכן הטבעוני; ככל שהמוכר מספק גם מוצרים לא טבעוניים, הטבעוני יזהר יותר.⁴¹ כמו עבור הצרכן הדתי, אך במידה פחותה, גם מוצרים טבעוניים מסומנים לעתים מצד גופים שאינם פועלים מכוח הסמכה, כעמותות שונות.

בהינתן שהצרכנות הטבעונית היא תופעה חדשה יחסית בישראל ועודנה תפיסת עולם לא רווחת במיוחד, גם ציפיותיו של הסועד הטבעוני עורן נמוכות ופשרניות. עצם הנכונות לסעוד במקום שמגיש מוצרים מהחי היא פשרה שהטבעוני הטיפוסי דהיום עשוי לבחור מטעמים פרגמטיים, ולפיכך יגדיל את הסיכון לכניסת רכיבים לא טבעוניים אף למנתו. נוכח השיקולים והאידיאולוגיה העומדים בבסיס ההחלטה לשמור על אורח חיים טבעוני, גם הוא זקוק להגנה רבה בסימון מזון ובפיקוח שאכן מדובר במזון מהצומח.

(II) נזק בלתי־ניתן לריפוי

האפשרות לריפוי נזק שנגרם מרכישת מוצר או שירות חשובה לצרכן. ככל שהנזק ניתן לריפוי, קטן הצורך בהגנה שתמנע אותו במישרין ולא תפצה בגינו גרידא; ככל שהתוצאה קשה ובלתי־הדירה, גדל הצורך. כיצד משתקפת הטבעונות במובן זה?

מה שנכון לסועד הדתי נכון לסועד הטבעוני. מצד אחד ניתן לגרוס, כי גם בעיני הסועד הטבעוני התוצאה הלא נעימה אינה כה דרמטית, משום שיבין שאינו אחראי להכשלתו וימשיך בחייו ובהשקפתו. מצד אחר, מי שסבור שהסועד הדתי נפגע קשות מהגילוי שאכל לא כשר, ובכך נפגעו כבודו והאוטונומיה שלו, יסכים בוודאי שהסועד הטבעוני נפגע קשות מהגילוי שאכל בעלי חיים והפרשותיהם בניגוד להשקפתו הערכית, פגיעה רגשית ומוסרית.⁴² הדת מסוגלת להסביר להצדיק ולפטור חריגה מציווייה, משום שהדת היא מטרה בפני עצמה, מסגרת שלמה שאמנם אינה בהכרח ממצה כל סוגיה, אך האמונה היא רכיב מגדיר בה. קבלת מסרי הדת היא חלק הכרחי באמונה, לרבות המסר הפוטר והמצדיק. להבדיל, הטבעונות אינה מטרה עצמאית אלא משרתת של תפיסת עולם, שמצדה שעונה על עובדות בלתי־ניתנות להכחשה. הטבעוני יכול לשכנע את עצמו שאכילת מזון מהחי שלא במודע אינה פסולה מוסרית כאכילה מדעת כאמור; הוא אינו יכול לשכנע את עצמו שהיא אינה מזיקה בדיוק באותה מידה. שרשרת הניצול הונעה כמו פיו, ולכך לא ייתכן צידוק או פטור מבחינתו.

(III) רגישות חברתית רחבה

באשר לרגישות החברתית הרחבה, כנטען לעיל, הדרישה הכמותית אינה מסבירה את הצורך בהגנה ייחודית, ואילו שאלת הרגישות מתחברת לשיקול הנזק הבלתי־ניתן לריפוי. עד כמה קיימת רגישות חברתית בישראל לפגיעה בבעלי חיים? מצד אחד בעלי החיים נתפסים כיצורים הראויים להגנה ואלו הפוגעים בהם נתפסים כראויים לעונש. מצד אחר אין מדובר ב"בעלי חיים" ככלל אלא בבעלי החיים שמנוצלים בתעשיית המזון מהחי, וכלפיהם הרגישות החברתית פוחתת. כוחה הפוליטי של הטבעונות חזק יותר היום מאתמול, אך עדיין דל למדי בחברה הישראלית ובעולם. מנגד, אפילו כלפי בעלי החיים הללו אין הציבור מסכים לכל פגיעה. הציבור הרחב נשען במידה רבה על הנחות שווא, כמו תפיסה רומנטית של המשק החקלאי⁴³ וההנחה שהבעלים לא יפגעו בקניינם לשווא.⁴⁴ המציאות כוללת שורת פראקטיקות נצלניות קשות במיוחד. תעשיית המזון מהחי עמלה להסתיר את נוהגיה, לסלף ולהציג מציג שווא באשר למצבם הטוב של בעלי החיים, ולהפיק בסיום התהליך מוצר שאינו מזכיר את בעל החיים כפי שחי והומת בתעשייה.⁴⁵ הידע הצרכני בנושא דל מאוד.⁴⁶ הציבור מגלה כעס רב כשהוא רואה בעיניו את הפגיעות הקונקרטיות בבעלי החיים, להבדיל מהסכמתו המופשטת לפגיעה בהם.⁴⁷ לא בכדי הייתה תגובה צרכנית ענישתית בעקבות חשיפה בפריים טיים של התעללות במותגי אדום־אדום⁴⁸ וזוגלובק.⁴⁹ כלומר, היחס החברתי לבעלי החיים כורך שני רבדים של אי־הגינות. ברובד הברור והגלוי, אי־ההגינות היא כלפי בעלי החיים, שסובלים מניצול עמוק

ופוגעני במיוחד. ברובד הסמוי, אי־ההגנות היא גם כלפי האדם והחברה, שאינם מסוגלים לגבש עמדה מדעת בנושא לאור השקרים, ההטעיות, ההסתרה וההשטחה של סבל בעלי החיים מצד בעלי עניין בהמשך הניצול.

(IV) השגת יעד מהותי: הגנה על בעלי חיים

פן מרכזי בסימון מזון כשר הוא הגנה על הצרכן הדתי. פן משלים שהעלה השופט סולברג בבג"ץ גיני מתחבר ליעד הדתי המהותי: מזון כשר, על יעדיו הנאים. אף שהסימון הטבעוני אינו קשור בדת, גם הוא כולל שני רבדים. האחד מתמקד בצרכן – האדם שמממש את העדפותיו הקולינריות אידיאולוגיות, השני מתמקד לא בצרכן ולא באדם אלא ביעד המהותי שבבסיס האידיאולוגיה הצרכנית: ההגנה על בעלי החיים. לצד המהות עומד ערך אקספרסיבי סמלי המבסס את החמלה לבעלי החיים. גם כאן ההגנה המיוחדת אינה מתנגשת באפשרות הצרכנית לקנות מתעשיית המזון מהחי. גם כאן שיקול העקיבות מציב קשיים בפני טיעון ברבר ייחודיות הכשרות, משום שהאידיאולוגיה הטבעונית אינה סובבת רק סביב מזון, אלא סביב יחס הנצלני של בני האדם כלפי בעלי החיים. מערך סימון, השגחה ופיקוח הגיוני מאוד בנוגע לתעשיית המזון מהחי, אך גם עבור מוצרי קוסמטיקה, לבוש, אבזור וכדומה. סבורני שראוי למחוקק להנהיג סימון, פיקוח וסטנדרטיזציה למוצרים טבעוניים, ובכך להגן לא רק על הצרכן האנושי האלטרואיסט, אלא גם על בעלי החיים שהאדם מנצל בשיטתיות. אין הכרח לעשות זאת בצורה מונופוליסטית ולדכא בכך תפיסות אידיאולוגיות מחמירות יותר; די במניעת הטעיות.

סיכום

סימון מזון ככשר, לצד מערך פיקוח והשגחה, עשוי לתרום לצרכן היהודי הדתי, מצד אחד, ולהשגת יעדים דתיים, מצד אחר. אין זאת אומרת שהמערך הנוכחי הוא הראוי והיעיל ביותר או שנדרש מונופול דווקא או אפילו חקיקה. הליקויים במערך הקיים ידועים ומוכרים,⁵⁰ מכעיסים חלקים בציבור הדתי⁵¹ וייתכן שגם מעוררים בציבור הרחב תחושת מיאוס וציניות כלפי סוגיית הכשרות בכללותה. חרף זאת אין פירושו שסימון והשגחה אינם יכולים לאפשר, ולו מבחינה עיונית, השגה של יעדים חברתיים ראויים.

מנגד, הקידום המשפטי של יעדים חברתיים דרך צרכנות שקופה ומפוקחת, אין פירושו שדיני הגנת הצרכן אינם מספקים מסגרת הולמת ושנדרשת מסגרת ייחודית, מעבר להם. את המכשולים הצרכניים ראוי לצמצם באמצעות המשפט ובאמצעות כלים אחרים, כך באופן כללי וכך באשר לכשרות הקולינרית. גם הקשרים אחרים מציבים בפני הצרכנים אתגרים סבוכים ולצד זאת מקדמים יעדים חברתיים מהותיים. האתגר לסועד הטבעוני אינו פשוט, והתזונה הטבעונית אינה משרתת רק צרכנים אלא גם יעדים חברתיים מהותיים, שחלקם אף מתחברים ליעדים הדתיים. בינתיים הסימון הטבעוני אינו מחויב בחוק מיוחד ואינו מחויב בכלל, אלא וולונטרי וספורדי. הוא אינו מגובה בכוחות פוליטיים וכלכליים אדירים, אלא נלחם בכוחות כלכליים אדירים,⁵² בשם המוסר והחמלה. כללי הכשרות, לעתים, קשורים גם הם בחמלה. אולם הם נכתבו במציאות שונה לגמרי. אף שהאדם מנצל ומשעבר בעלי חיים ואף טובח בהם אלפי שנים, היה הטבח בעבר אקראי ונדיר יותר, והשעבוד והניצול היו קשים פחות.⁵³ בעבר פרות הסתובבו באחו והאדם לא היה צרכן בשר, חלב, וכיצים מכור אלא ספורדי. בעבר האדם לא עיוות את גופם של בעלי חיים. היקפי הייצור לא היו עצומים. תנאי ההחזקה וההיגיינה היו טובים. לא היה שימוש בהורמונים ובאנטיביוטיקה.

הצרכן הדתי, כצרכן החילוני, אינו יודע מה מצב בעלי החיים ובמה כרוך המזון הכשר מהחי שהוא קונה. תעשיית המזון מהחי מסתמכת על בורות צרכנית ויוצרת חיץ בין המוסר והעונג.⁵⁴ הצרכן הבוגר מבין היטב שבחירותיו הקולינריות פירושו כליאה והמתה, אך חסר לו מידע רב על היקף ההמתה, על סוג הפגיעות הנלוות ועל אופן מימושן.⁵⁵ במצב שכזה, מי שיכול וצריך להוביל מאבק מוסרי לחשיפת האמת ולשינוי המציאות, הוא גורם שהמוסר והדאגה לחלש הם חלק חשוב בזהותו. יש לקוות שקרב היום שבו תרים היהדות את הכפפה הטבעונית, למען הצלת חיים וצמצום סבלם של אלו שהם הרבה יותר מרכיב במזון כשר ומתעודות בבתי מזון. עד אז, סימון טבעוני עשוי להציל חיים.

הערות

- 1 בג"ץ 6494/14 גיני נ' הרבנות הראשית (פורסם באר"ש, 6.6.2016) (להלן: עניין גיני). בקשה לקיום דיון נוסף התקבלה (דנג"ץ גיני נ' הרבנות הראשית לישראל (פורסם בנבו, החלטה מיום 13.10.2016).
- 2 שם, פס' 39-40 לפסק דין השופט סולברג; פס' י לפסק דין השופט רובינשטיין; פס' 13 לפסק דין השופט שהם.
- 3 בכך ארון במקום אחר: אסף הרדוף "הברית החדשה: יהדות נגד יהדות, כשרות נגד נאמנות" (טרם פורסם).
- 4 שם, בעמ' 5; IAIN RAMSAY, CONSUMER LAW AND POLICY – TEXT AND MATERIALS ON REGULATING ;5 (Ramsay: 2012) 47 (3rd ed., 2012) (להלן: Ramsay).
- 5 שם, בעמ' 42-43, 49, 51.
- 6 באנגליה הגנה חקיקה על צרכנים מאות בשנים בענפי משפט מגוונים: PETER CARTWRIGHT, CONSUMER PROTECTION AND THE CRIMINAL LAW – LAW, THEORY, AND POLICY IN THE UK 1 (2001) (להלן: Cartwright).
- 7 סיני דויטש דיני הגנת הצרכן כרך א – יסודות ועקרונות 120-125 (2001) (להלן: דויטש א); סיני דויטש דיני הגנת הצרכן כרך ב – הדין המהותי 19-20, 27-36, 87-89, 124-129 (2012) (להלן: דויטש ב); RAMSAY, לעיל ה"ש 4, בעמ' 79-80.
- 8 דויטש א, לעיל ה"ש 7, בעמ' 138; דויטש ב, לעיל ה"ש 7, בעמ' 353; CARTWRIGHT, לעיל ה"ש 6, בעמ' 50.
- 9 אורנה דויטש מעמד הצרכן במשפט 18, 107-109, 113, 117 (2002) (להלן: דויטש – מעמד הצרכן).
- 10 דויטש ב, לעיל ה"ש 7, בעמ' 23, 72-73, 107, 113-114.
- 11 חנה קציר פרסומת מסחרית – היבטים משפטיים 326 (2001) (להלן: קציר – פרסומת); דויטש ב, לעיל ה"ש 7, בעמ' 85, 119, 121-122, 126-127; RAMSAY, לעיל ה"ש 4, בעמ' 127.
- 12 לעיל ה"ש 11, בעמ' 326; RAMSAY, לעיל ה"ש 4, בעמ' 129; GERAIN T HOWELLS AND THOMAS WILHELMSSON, EC CONSUMER LAW 133 (1997) קציר – פרסומת, לעיל ה"ש 11, בעמ' 326; RAMSAY, לעיל ה"ש 4, בעמ' 129.
- 13 דויטש – מעמד הצרכן, לעיל ה"ש 9, בעמ' 357-359; קציר – פרסומת, לעיל ה"ש 11, בעמ' 332.
- 14 קציר – פרסומת, לעיל ה"ש 11 בעמ' 330-335; דויטש – מעמד הצרכן, לעיל ה"ש 9, בעמ' 390; דויטש ב, לעיל ה"ש 7, בעמ' 256-257, 342, 551.
- 15 דויטש ב, לעיל ה"ש 7, בעמ' 131, 179, 182, 231, 561-565; קציר – פרסומת, לעיל ה"ש 11, בעמ' 345; דויטש – מעמד הצרכן, לעיל ה"ש 9, בעמ' 217. האיסור הפילי בחוק הגנת הצרכן, ס' 23, מאפשר הטלת עונש מאסר שנה ובנסיונות מחמירות שלוש שנים. לאפשרויות לאכיפה פלילית בגין הטעיה צרכנית: סיני דויטש דיני הגנת הצרכן כרך ג – הדין המהותי 725-754, 903 ואילך (2012) (להלן: דויטש ג); CARTWRIGHT, לעיל ה"ש 6, פרק 3.
- 16 מגבלות סימון נוספות: צו הגנת הצרכן (סימון ואריזה של מוצרי מזון) התשנ"ט-1998; תקנות בריאות הציבור (מזון) (סימון גלוטן), התשנ"ו-1996; תקנות בריאות הציבור (מזון) (סימון תחליף לחלב-אם),

- התש"ן-1990. גם במדינות אחרות קיימת חובת סימון אקטיבי. למשל: Fred H. Degnan, *Biotechnology*, 55 FOOD DRUG L.J. 301, 302-4 (2000) *and the Food Label: A Legal Perspective*, לדיון על האפשרות לחייב פרסום תזונתי במסעדות ראו: Ellen A. Black, *Menu Labeling: The Unintended Consequences to the Consumer*, 69 FOOD DRUG L.J. 531 (2014).
- 17 צו הגנת הצרכן (סימון טובין), התשמ"ג-1983 מחייב סימונים נוספים, למשל, ארץ הייצור; כמות המוצר; היותו מוחדש או סוג ב' ועוד. מוצרי מזון מסוכנים לילדים מחויבים בסימון: תקנות בריאות הציבור (מזון) (סימון אזהרה מסכנת חנק), התשס"ו-2006.
- 18 יעילות מזגנים: תקנות מקורות אנרגיה (יעילות אנרגטית, סימון אנרגטי ודירוג אנרגטי במזגנים), התשס"ה-2004. עמלות בנקאיות: כללי הבנקאות (שירות ללקוח) (עמלות), התשס"ח-2008. זיהום סביבה: חוק אוויר נקי, התשס"ח-2008, סעיף 38.
- 19 עניין גיני, לעיל ה"ש 1, פס' 40 לפסק דין השופט סולברג, פס' ט לפסק דין המשנה רובינשטיין, פס' 7 לפסק דין השופט שהם.
- 20 שם, פס' 35-48 לפסק דין השופט סולברג.
- 21 שם, פס' ט-יג לפסק דין המשנה רובינשטיין.
- 22 שם, פס' 4-7 לפסק דינו של השופט שהם. לחיזוק הצביע השופט שהם על לשון החוק, על ציטוטים מהכנסת ומהשר לענייני דתות יוזם החוק, על ההלכה הפסוקה ועל הספרות המשפטית: שם, פס' 8-13.
- 23 שם, פס' 16-21.
- 24 אסף הרדוף **הפשע המקוון** 377-378 (2010).
- 25 T. Alexander Aleinikoff, *Constitutional Law in the Age of Balancing*, 96 YALE L.J. 943, 972 (1987); מיכאל בירנהק "הנדסה חוקתית: המתודולוגיה של בית המשפט העליון בהכרעות ערכיות" **מחקרי משפט** יט 591, 595-596 (2003).
- 26 מנגד, קיומם של מתווכים יעילים מחוץ לשדה המשפט מיתר לכאורה את הצורך בהגנה משפטית דווקא. גופים דתיים הפועלים לסימון כשרות – ממניעים דתיים, כלכליים או חברתיים – עשויים לצבור אמינות ולסייע בסימון מקומות ומוצרים המבקשים בכך, ולסייע לצרכן ביצירת קיצור דרך. במובן זה, הצורך המעשי בהגנה משפטית ייחודית קטן מאוד.
- 27 בג"ץ 7203/00 מעדני אביב אוסובלנסקי בע"מ נ' מועצת הרבנות הראשית, פ"ד נו(2) 196, 206 (2001) כמופנה בעניין גיני, לעיל ה"ש 1, פס' 39 לפסק דין השופט סולברג. גם המשנה רובינשטיין הפנה לטענות דומות במקורות אחרים: שם, פס' י. כך גם השופט שהם: שם, פס' 11.
- 28 http://www.he.chabad.org/library/article_cdo/aid/446354; [http://www.manof.org.il/jupgrade/index.php/2010-04-12-08-56-56?showall=&start=2](http://www.badatz.biz/article/%D7%A9%D7%97%D7%99%D7%98%D7%AA-%D7%A2%D7%95%D7%A4%D7%95%D7%AA-%D7%A4%D7%98%D7%9D-%D7%91%D7%93%D7%A6-%D7%91%D7%99%D7%AA-%D7%99%D7%95%D7%A1%D7%A3/)
- 29 רוני זינגר "כמה עולה שחיטת עוף כשרה? 1.2 מיליארד שקל בשנה" 04.01.2016 <http://www.calcalist.co.il/articles/0,7340,L-3677519,00.html>
- 30 למשל: פיטר סינגר **שחרור בעלי חיים** (מהדורה שנייה, 1995) (להלן: סינגר – שחרור); TOM REGAN, THE CASE FOR ANIMAL RIGHTS (1983); ג'ונתן ספרן **פּוּר לֵאכּוּל בֵּעֲלֵי חַיִּים** (2010) (להלן: ספרן פּוּר לֵאכּוּל); TZACHI ZAMIR, ETHICS AND THE BEAST – A SPECIESIST ARGUMENT FOR ANIMAL LIBERATION; 48-50 (2007); Gary L. Francione, *Animals, Property and Legal Welfareism "Unnecessary" Suffering and the "Humane" Treatment of Animals*, 46 RUTGERS L. REV 721 (1994)
- 31 שיקולי בריאות עולים גם כאן אך אינם בסיס אידיאולוגי. לשיקולים אלו: קולין קמפבל, תומס קמפבל **מחקר סין** (2009); Anastasia S. Stathopoulos, *You Are What Your Food Eats: How Regulation of Factory Farm Conditions Could Improve Human Health and Animal Welfare Alike*, 13 N.Y.U.

- J. LEGIS. & PUB. POL'Y 407, 409–33 (2010); Stuart Rachels, *Vegetarianism*, in THE OXFORD HANDBOOK OF ANIMAL ETHICS 877, 887–8, 892–3 (Tom L. Beauchamp, R. G. Frey, eds, 2013); James S. Cooper, *Slaughterhouse Rules: How AG-Gag Laws Erode the Constitution*, 32 TEMP. J. SCI. TECH. & ENVT'L. L. 233, 235–7 (2013).
- JIM MASON AND PETER SINGER, *ANIMAL FACTORIES*: דאגה לסביבה היא שיקול נלווה: 32 120–3 (1990); Marya Torrez, *Meatless Monday: Simple Public Health Suggestion or Extremist Plot?*, 28 J. ENVT'L. L. & LITIG. 515, 515–8 (2013).
- Amy B. Draeger, *More than Property: An Argument for Adoption of the Universal Declaration* 33 33 (2007) (Draeger – More (להלן: *on Animal Welfare*), 12 DRAKE J. AGRIC. L. 277, 287 (2007) מיליארד בעלי חיים יבשתיים נטבחים בשנה בעולם, לעתים למעלה מכך. למשל ב-2012 נטבחו בעולם 59,861,091,000 נתוני האתר הסטטיסטי של ארגון המזון והחקלאות של האו"ם: <http://www.fao.org/site/569/default.aspx#anchor>. כתשעים מיליארד בעלי חיים ימיים נטבחים בשנה: <http://www.humanesociety.org/>. למספרים בארצות הברית: <http://www.adapt.org/killcounter.html>. (20.11.2016 (נבדק news/resources/research/stats_slaughter_totals.html?credit=web_id97701103 רע"א 1684/96 עמותת תנו לחיות לחיות נ' מפעלי נופש חמת גדר בע"מ, פ"ד נא(3) 832, 858–860 (1997).
- במדינות זרות יש התופסים שחיטה כשרה כאכזרית במיוחד: סינגר – שחרור, לעיל ה"ש 30, בעמ' 190–193; ספרן פויר – לאכול, לעיל ה"ש 30, בעמ' 63–64.
- הרווחה עניינה צמצום סבלם של בעלי החיים, לצד המשך הפקת תועלת אנושית מניצולם באופן הומני: Robert Garner, *Animal Welfare: A Political Defense*, 1 J. ANIMAL L. & ETHICS 161, 162 (2006); Lindsay Vick, *Confined to a Process: The Preemptive Strike of Livestock Care Standards in Farm Animal Welfare Regulation*, 18 ANIMAL L. 151, 152–5 (2011); Elizabeth R. Rumley and Rusty W. Rumley, *Enforcing Animal Welfare Statutes: In Many States, It's Still the Wild West*, Gary L. Francione, *Animal*: על כשלי גישת הרווחה: 21 S.J. AGRIC. L. REV. 21, 24 (2011/2012). *Rights and Animal Welfare*, 48 RUTGERS L. REV. 397, 397–447 (1996).
- Gary L. Francione, *Reflections on Animals, Property, and the Law and Rain without Thunder*, 37 70 LAW & CONTEMP. PROB. 9, 41–3 (2007).
- Robert Glenn Ayres, *May Contain Hooves: Why and How the Government Should Implement Plain-Language Disclosure of Animal Products in Food Labels*, 5 STAN. J. ANIMAL L. & POL'Y 1, 3, 8–10 (2012).
- שם, בעמ' 11–14.
- Carrie GriffinBasas, *"V" Is for Vegetarian: FDA-Mandated Vegetarian Food Labeling*, 2011 40 (2011) UTAH L. REV. 1275, 1276–7, 1280 (להלן: ("V" Basas –).
- האתגר הקולינרי עולה גם לעניין הסוּעֵד הרווחתי, שמבקש לאכול בעלי חיים שטופלו היטב; אין לו דרך תקפה לוודא שאמנם כך היה: Sarah Cranston, *So Sue Me: How Consumer Fraud, Antitrust Litigation, and Other Kinds of Litigation Can Effect Change in the Treatment of Egg-Laying Hens Where Legislation Fails*, 9 RUTGERS J.L. & PUB. POL'Y 72, 92 (2012).
- ("V" Basas, לעיל ה"ש 40, בעמ' 1277–1278.
- Jerry L. Anderson, *Protection for the Powerless: Political Economy History Lessons for the Animal Welfare Movement*, 4 STAN. J. ANIMAL L. & POL'Y 1, 26 (2011); Bruce Friedrich, *Meat Labeling Through the Looking Glass*, 20 ANIMAL L. 79, 105–6 (2013).
- Darian M., *The Anticruelty Statute: A Study in Animal Welfare*, 1 J. ANIMAL L. & ETHICS 175, 44 187 (2006) (להלן: Ibrahim – Anticruelty); Gaverick Matheny and Cheryl Leahy, *Farm-Animal*

- Matheny (להלן): *Welfare, Legislation and Trade*, 70 LAW & CONTEMP. PROB. 325, 328–9 (2007) (and Leahy).
- 45 סינגר – שחרור, לעיל ה"ש 30, בעמ' 130–131, 187–188; ספרן פויר – לאכול, לעיל ה"ש 30, בעמ' Cheryl L. Leahy, *Large-Scale Farmed*; 288–287 בעמ' Draeger – More; 257, 95 *Animal Abuse and Neglect, Law and its Enforcement*, 4 J. ANIMAL L. & ETHICS 63, 79 (2011); Zak Franklin, *Giving Slaughterhouses Glass Walls: A New Direction in Food Labeling and Animal Welfare*, 21 ANIMAL L. 285, 295–6 (2015).
- 46 .CONSUMER ATTITUDES TO ANIMAL WELFARE – A REPORT FOR FREEDOM FOOD BY IGD 15–16 (2007)
- 47 Matheny and Leahy, לעיל ה"ש 44, בעמ' 333.
- 48 עדי דברת-מזוריץ "בעקבות חשיפת ההתעללות: ירידה של עד 17% במכירות אדום אדום" 18.12.2012 <http://www.themarker.com/consumer/1.1888014>.
- 49 עדי דברת-מזוריץ "אפקט 'כלבוטק': ירידה במחירי זוגלובק" 03.11.2013 <http://www.themarker.com/consumer/1.2155980>. גם בארצות הברית הובילו חשיפות בתקשורת לפגיעה כלכלית במותג המתעלל: Jessica Pitts, "Ag-Gag" *Legislation and Public Choice Theory: Maintaining a Diffuse Public by Limiting Information*, 40 AM. J. CRIM. L. 95, 108–9 (2012); Larissa Wilson, *Ag-Gag Laws: A Shift in the Wrong Direction for Animal Welfare on Farms*, 44 GOLDEN GATE U.L. REV. 311, 315–8 (2014).
- 50 העניין מעסיק את התקשורת, את הציבור הדתי וגופים אחרים: "המערכת עם מיקי חיימוביץ: מונופול הכשרות" (ערוץ 2: 28.12.2015) www.reshet.tv/Shows/The_System/videomarklist,242766/; צחי "יש תעודת כשרות? תחקיר של עמותת כשרות" כיפה 04.08.2008; <http://www.kipa.co.il/jew/28635.html>; <http://izs.org.il/papers/kashrus.pdf>.
- 51 למשל: אורי אורבך "חסה אחת, שש השגחות" *ynet* 24.08.2008 <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3586618,00.html>.
- 52 JOAN E. SCHAFFNER, AN INTRODUCTION TO ;186–184 בעמ' Ibrahim – Anticruelty ANIMALS AND THE LAW 36–7 (2011); Peter Sankoff, *Five Years of the New Animal Welfare Regime: Lessons Learned from New Zealand's Decision to Modernize Its Animal Welfare Legislation*, 11 ANIMAL L. 7, 24–5 (2005); Tarah Heinzen & Abel Russ, *Using Emerging Pollution Tracking Methods to Address the Downstream Impacts of Factory Farm Animal Welfare Abuse*, 31 PACE ENVTL. L. REV. 475, 477 (2014); Rachel Wechsler, *Blood on the Hands of the Federal Government: Affirmative Steps that Promote Animal Cruelty*, 4 J. ANIMAL L. & ETHICS 183, 189–90 (2011).
- 53 Steve Loughnan, Brock Bastian, and Nick Haslam, *The Psychology of Eating Animals*, CURRENT DIRECTIONS IN PSYCHOLOGY SCIENCE 23(2) 104, 104 (2014).
- 54 Ani B. Satz, *Would Rosa Parks Wear Fur? Toward a Nondiscrimination Approach to Animal Welfare*, 1 J. ANIMAL L. & ETHICS 139, 141–2 (2006).
- 55 Luiza Toma et al, *A Structural Equation Model of the Factors Influencing British Consumers' Behaviour toward Animal Welfare*, JOURNAL OF FOOD PRODUCTS MARKETING 17:2-3 261, 263 (2011); אסף הרדוף "איורים שמחים, מציאות מדממת: תעשיית המזון מהחי מזינה את הצרכנים נועם ומאכילה אותם אלימות; דיני הגנת הצרכן יכולים לעזור" לחם חוק – אנתולוגיה של משפט ואוכל (צפוי להתפרסם ב־2017).

